

TARGUMISTERNA SOM BIBELTOLKARE

Roger Syrén

Åbo Akademi

För ett heltäckande svar på frågan hur targumisterna tolkat en viss bibelvers eller ett bibelavsnitt står flera utgångspunkter till buds. Den närmast till hands liggande och den vanligaste är att se targumtexten som en helhet (och enhet), och att sedan belysa och jämföra denna med annat relevant material. I en sådan *traditionshistorisk analys* är ofta också en annan implicerad, nämligen en *detaljgranskning* av targumtexten, ss återgivningen av enskilda ord och grammatikaliska former, eller en särbehandling av "ordagranna översättningar", bortseende från haggadiska o a kommenterande tillägg. Avsikten med denna uppsats är att med tillämpning av i huvudsak den senare metoden granska ett targumavsnitt för att utvärdera targumexegesens anknytning till själva bibeltexten, t ex på vilken bas enskilda ord tolkas, i vilket sammanhang texten inplaceras o dyl.

Dessförinnan ges en allmänt orienterande presentation av targumstudiet under senare decennier.

I. Allmänt om targumstudiet

Studiet av targumerna har liksom den gamltestamentliga forskningen överhuvudtaget under de senaste decennierna sporrats av anmärkningsvärda textfynd: för targumforskningens del är det fråga om några av de talrika och värdefulla fragmenten från den sk *Kairo-genizan*,¹ samt *Targum Neofiti*, av A Diez Macho (nyupptäckt i Vatikanbiblioteket år 1956. Publiceringen av de förra inleddes av P Kahle i *Masoreten des Westens II*, 1930; Targum

Neofiti publicerades Diez Macho fr o m 1968 till 1978. Dessa fynd representerar olika recensioner² av den sk Palestinska Targum, och har vartdera dessutom erkänts som unika i sitt slag: Kahle daterar sitt "Fragment A" från Kairo-genizan (= Taylor-Schechter Collection i Cambridge MS 20.155) till 500-t,³ och därmed utgör detta fragment det allra äldsta av kända targummanuskript (Qumran-fragmenten undantagna). T Neofitis värde åter ligger däri, att den ger oss den fullständiga texten till en palestinsk targum täckande hela Pentateuken, och dessutom av allt att döma i en tidig form — hur tidig är däremot omdiskuterat (själva MS Neofiti 1 är inte äldre än från 1504). Diez Macho själv hävdar att mycket material i denna targum framträder i en förkristen form, och som avfattningsdatum för recensionen anger han 100—200-t e Kr.⁴ Flera invändningar häremot har dock rests.⁵

Textfynden har först och främst medfört en omvärdering av förhållandet mellan Targum Onkelos och de palestinska targumerna och Pentateuken — till de senares förmån vad gäller t ex språkets representativitet för en folklig (talad) arameiska i Palestina vid tiden för Kristi födelse, traditioners ålder, värderingen av paralleller till nytestamentlig skriftexeges m m.⁶ Kahle inledde denna omvärdering i det att han i sin utforskning av de palestinska targumernas — i första hand geniza-recensionernas — språk (Kahle betraktar detta som väsentligen identiskt med Jesu samtids tal-språk), vände sig mot G Dalman som i sin *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch* (1894, 1905) främst stödde sig på O i spårandet av en palestinsk-judisk arameiska från Jesu tid.⁷

Debatten om förhållandet mellan O och PT pågår fortfarande⁸ och än så länge har ingen definitiv lösning presterats. Det centrala problemet är dateringen av de palestinska targumerna: å ena sidan är klyftan mellan kända MSS:s ålder (även med inkluderande av MS A från Kairo-genizan) och t ex dateringen av N:s avfattning, vilken hänvisades till ovan, alltför vid för att kunna negligeras så länge en verkligt hållbar överbyggnad inte konstruerats. Å andra sidan utmynnar inte heller en traditionshistorisk granskning av enskilda traditioner i targumerna genom jämförelse med relevant, *daterat* material alltid i en absolut säker datering för PT:s del. Så har t ex R le Déaut, som i *La Nuit Pascale* (1963) med utgångspunkt i t ex 12:42 argumenterar för ett tidigt (förkristet) ihoplänkande av flera bibliska temata ss skapelse- och 'aq^edamotivet med påskteologi, och som därför också hävdar en långt utvecklad 'aq^eda-teologi redan i förkristen tid, motsagts av P R Davies, som avvisar le Déauts argumentation vad gäller den targumitiska 'aq^eda-teologins ålder. Davies finner, att alla targumversioner till Gen 22:1—19 (Abrahams offer) överensstämmer med *Amoraim* " 'aq^eda-doktrin" och konkluderar:

The extant targums do not antedate the Church or the NT, although they contain identifiable elements that may do so.⁹

G Vermes ger för sin del i *Scripture and Tradition in Judaism*¹⁰ flera exempel på hur man genom en traditionshistorisk analys kan nå åtminstone en relativ uppskattning av olika traditioners äldsta form och ursprung (eller upphov i Skriften).

I.A. Traditionell syn på "targum".

De i början berörda fynden har inte rubbat, utan tvärtom bekräftat den traditionella "definitionen" av "targum" i specifik bemärkelse, ungefär som "bibelparafras" (se nedan). En tidigare generation targumforskare (ss I Zuns, A Geiger, W Bacher, M Ginsburger, G Dalman, M Neumark)¹¹ behandlade många problem vilka åtminstone delvis är aktuella idag, och trots att dessa forskare alltså hade ett mycket mer begränsat textmaterial till sitt förfogande än deras nutida efterföljare, var resultatet av deras forskning tillräckligt brokigt för att fortfarande vara av intresse, samtidigt som

targumforskningens största dilemma, dateringsfrågan, illustreras: tanken att Fragmt och PsJ kunde bygga på material äldre än O, framfördes åtminstone av Geiger, Bacher, Ginsburger och Neumark.¹²

Den traditionella synen på "targum" kan i korthet sammanfattas i följande punkter:

- dess ursprung är att söka i synagogliturgin, i vilken den anslöt sig till och kompletterade skriftläsningen.
- targumerna parafraserar bibeltexten mer än de översätter, genom tillägg av olika slag: traditionellt haggada-material, bearbetningar och egna kommentarer. — Här dras dock en gräns mellan PT och O; den senare översätter ordagrannare.
- targumisternas egna bearbetningar och tillägg kommer till synes i utläggningar med en apologetisk tendens (t ex i skildringen av Israels förfäder), strävan till aktualisering av det bibliska stoffet för att ge detsamma relevans för samtiden. Detta, med *midrashen* besläktade drag, framträder inte minst i återgivningen av geografiska namn och i intresset för ords etymologi.
- utrensningar i stark anti-antropomorfistisk anda av anstötliga uttryck eller beskrivningar gällande Gud (d v s targumisterna undviker personligt-mänskliga kategoriers tillämpning på Gud, bruket av gudsnamnet etc).
- särskilt O undviker retoriska frågor, liknelser och metaforer, och i alla targumer finns exempel på att innebörden i en biblisk utsaga t o m kan vändas i dess motsats, t ex genom infogning eller utelämnning av negationspartikel.¹³

I.B. Invändningar

De ovan anförda, allmänt karakteriserande omdömena torde kunna verifieras av varje uppmärksam targumläsare. Här — som alltid — gäller dock, att generaliseringar som alltför okritiskt accepteras medför risk för att nyanser och avvikelser undgår upptäckt eller att deras betydelse förringas. Ur denna synpunkt är ifrågasättande och kompletterande granskningar av vedertagna uppfattningar nödvän-

SUMMARY: The Targumists as Interpreters of the Bible.

The article is divided into two parts: in the first, intended as an introductory review for readers not acquainted with targumic scholarship, important targum-scholars are considered together with significant discoveries and achievements in this field. The second part discusses the targumic interpretations of Genesis 49.

In the first section, the virtual *renaissance* of targumstudy during the last few decades is touched upon and its representatives presented as a new 'generation' of targum scholars. These differ in several respects from earlier scholars, although their work also often dealt with problems of lasting relevancy, and their deliberations and conclusions are still of interest for modern students of the targums. What separates the 'generations' is, roughly speaking, more an unequal distribution of resources (cf. the textual discoveries!) than a difference in the quality of the results as such. Individual scholars, modern (G. Vermes, M. Klein, R. le Déaut, M. McNamara, A. Diez Macho etc.) as well as 'classic' (A. Geiger, W. Bacher, M. Ginsburger, M. Neumark) and, above all, the portal figure between the 'generations', P. Kahle, have all produced essential studies. In this way conventional views on what constitutes 'targum' and 'targumic method' have been challenged, and supplementation has been found necessary.

The second section, considering Gen. 49, notes that the Palestinian targumists make fre-

quent use of the principle of 'interpreting Scripture by means of Scripture'. Their seeing the Scripture as 'a synthetic unity' (D. Patte, R. le Déaut) enabled them to 'detect' connections and agreements between Scriptural verses, even where such connections and agreements are not literally indicated (although, often enough, obviously implied) in the literal wording. The article distinguishes between three groups of references to Scriptural passages:

- explicit references to persons or events
- references in an implicit form to a biblical ordinance, ceremony etc.
- an accentuation of references found already in the Hebrew text.

In a selective study of individual words (some of unknown or uncertain meaning) in the chapter, the article cites various targum renditions and suggests explanations as to their origin; instances of affinity between the targums and ancient Versions are indicated. In v. 10 ('Shiloh') the targums seem to have combined two interpretations, found in 4Qpatr and LXX respectively (PsJ, moreover, adds a third interpretation). Finally, a trait, found symptomatic of the targumic approach to the chapter, is the repetitive use of the particle 'as one'; 'together' (Jastrow: 'at the same time'); cf. vv. 1, 7, 16, 28. Hereby the targumists depict the oneness and unity of Israel as a fact in the past, and — for the listener/reader obviously to conclude — an ideal for the future.

diga och värdefulla. Sådana har också företagits och visat, att ovanstående karaktäriseringar inte bör fattas absolut. G Vermes har i *Haggadah in the Onkelos Targum*¹⁴ vederlagt en tidigare traditionell föreställning, att O knappast alls innehåller kommenterande tilllägg¹⁵ och påvisat, att O tvärtom inkluderat en avsevärd mängd haggada- och halakamaterial.¹⁶ Vermes fann enbart i Gen (bortsett från Gen 49!) "flera hundra" haggadiska tolkningar i O,¹⁷ dessa är betingade dels av lingvistiska (t ex ord med okänd innebörd ss i Gen 41:43), dels doktrinära hänsyn.

En annan targum, den sk PsJ eller *Jerushalmi I*, har länge betraktats som den minst värdefulla bland targumerna p g a dess talrika tilllägg, av vilka några hänför sig till ett mycket

sent datum (PsJ nämner t ex Konstantinopel och Mohammeds hustru och dotter!). Denna targum har emellertid numera rehabiliterats och röner nu rätt allmänt stor uppskattning som en till sitt ursprung särskild form av PT med bl a en del viktiga överensstämmelser med LXX gentemot de övriga targumrecensionerna.¹⁸

M Klein har nyligen i en kort artikel: "The Preposition *qdm* ('Before'): A Pseudo Anti-Anthropomorphism in the Targums"¹⁹ kritiskt prövat targumernas förmenta anti-anthropomorfistiska inriktning genom att granska deras bruk av *qdm*, allmänt ansedd som ett slags "buffertpreposition" i targumerna, använd för att undvika Gud/gudsnamnet som direkt objekt för mänskligt tilltal eller mänsk-

lig handling.²⁰ Klein finner belägg för att *qdm inte* är avsedd att undvika antropomorfismer: de arameiska avsnitten i Dan använder denna preposition som uttryck för respekt och vördnad ("inför konungen" i direkt tilltal, t ex Dan 6:23 m fl);²¹ i targumerna användes nog *qdm* om mötet med gudomen, men också i mänskliga sammanhang, nämligen i samband med en respektingivande person eller institution.²² Bruket av *qdm* kan alltså inte beskrivas som utpräglat anti-antropomorfistiskt, varken i Dan eller i targumerna. Fö framhåller Klein att några av de grövsta bibliska antropomorfismerna bibehålles och t o m förstärkes i targumerna, så återges "dina [Jahves] händer" i Ex 15:17 i PT med "dina två händer"²³

Naturligvis krävs mer ingående forskning än dessa enstaka detaljgranskningar för att säkra slutsatser skall kunna dragas om targumernas "sanna" karaktär. Dessutom bör deras komplexitet städs hällas i minnet — det som gäller för en viss *Gattung* i targumerna gäller kanske inte för en annan!

II. Några drag i targumernas återgivning av Gen 49

Ovanstående översikt har gjorts utan anspråk på att vara uttömmande, men torde ändå ha antytt, att targumstudiet för det mesta gällt targumgenren som sådan, vissa drag i denna och i enskilda targumer samt förhållandet mellan olika targumrecensioner. Analyser av enskilda avsnitt i olika targumrecensioner krävs emellertid också för att bilden av "targum" skall klarna. Följande granskning av T Gen 49 som bibeltolkning ges därför som ett bidrag till den pågående diskussionen om "targums" karaktär. Samtidigt görs dock, i enlighet med vad som ovan sades om targumernas komplexitet, förbehåll för att granskningen inte kan leda till mer än ett delsvar på den övergripande frågan efter targumisternas behandling av den Heliga Skrift, efterom ju Gen 49 är ett *poetiskt* avsnitt. Denna omständighet erbjuder å andra sidan goda jämförelsemöjligheter mellan PT och O,²⁴ och dessutom har Gen 49 ansetts höra till de (poetiska) delar av toran vilka allra tidigast parafraserades till arameiska i anslutning till den offentliga skriftläsningen i Synagogan — d v s bildade möjligtvis grundstommen till hela targumgenren!²⁵

II.A. Targumisternas behandling av Skriften i stort

Allmänt kan om targumversionerna, enkanerligen de palestinska, till Gen 49 sägas, att de i hög grad tillämpar den också senare värderade regeln att "tolka skrift med skrift": för targumisterna var Skriften och den bibliska historien ett avslutat helt som ur deras perspektiv till alla delar i djupaste mening överensstämde²⁶ — måste överensstämma!

Tre grupper av bibelhänvisningar kan särskiljas i T Gen 49:

1. Explicita hänvisningar till personer eller händelser (utanför Gen 49):

— v 6: Simeons och Levis vrededåd förbindes med Gen 34, samma två bröders hämnd på Sikems stad.

— vv 8—9: PsJ hänvisar till "händelsen med Tamar", Gen 38.

— vv 17—18: PT framställer Simson som vad kunde kallas en "mikromessias": liksom denne sändes av Gud i en för Israel krisartad situation (Dom 13:1, 5), så kan gudsfolket nu hoppas på Guds rätte Messias för sin räddning.

— v 19: bibeltexten utfylldes med material från landnamatraditionen; PsJ är väsentligen en parafras av Num 32:18—19.

— v 22: Fragmt, N citerar Gen 41, 43.

2. Återgivningar vilka implicit åberopar någon biblisk föreskrift eller ceremoni:

— v 3: Förstfödsrätten tillhörde ursprungligen Ruben i enlighet med Deut 21:27, men p g a Rubens brott har alla hans privilegier uppdelats mellan Josef, Juda och Levi (PT) — jfr också Num 3:12. Redan 1 Krön 5:1—2 diagnostiserar orsaken till att Ruben gick miste om förstfödsrätten. — Deut 33:17 räknar Josef som förstfödd.

— v 20: PT:s epitet "säll" om Aser har sin grund i namngivningen i Gen 30:13: *twbwy* från hebreiska *'shry*.

— v 27: Alla targumrecensioner, inklusive O, applicerar grundtextens "om morgonen"

— ”om aftonen” på den dagliga offerförrättningen (*tamid*) i templet (Ex 29:38—39; Num 28:4): *'shmsht/shmshyy'* från hebreiska *hrbym* (Ex 29:39).

3. Starkare accentuering av en nedan i bibeltexten befunden hänvisning:

— v 4: Huruvida grundtextens *hllt* avsett Rubens umgänge med Bilha (Gen 35:22) kan inte med säkerhet fastslås,²⁷ men åtminstone PsJ refererar härtill som den faktiska orsaken till Rubens förlust av förstfödsrätten — jfr ovan till v 3.

— v 6: PT:s (PsJ, N) anknytning till Gen 34 (se ovan under 1) kan också ses som en ytterligare konkretisering av bibeltexten, ty redan denna torde syfta på en historisk händelse liknande (om än inte identisk med) Sikemhistorien.²⁸

— v 13: Sebulons gynnsamma läge och fördelen däri understrykes ytterligare i samtliga targumer i förhållande till den hebreiska texten, vilken alltså också den torde ha denna innebörd.²⁹

— v 15: *wyyrky twb* har av B Jacob uppfattats som ett citat från Gen 1,³⁰ med ironisk udd riktad mot Isaskar.³¹ Frasen bibehålles i targumerna, dock med ändrad syftning; N tillägger *mn shyryw'*, ”från begynnelsen”, kanske för att understryka anspelningen på gudsordet vid skapelsen.

— v 17: metaforen i grundtexten torde anspela på Gen 3:1, och detta accentueras i targumerna genom tillägg av verbet, ”ligga på lur”.

II.B. Översättning av enskilda ord

(Exempel i urval)

— v 4: MT: *phz kmmym*

Gesenius-Buhl: ”översvämmning”³²

Gunkel: ”överflöd” (abstractum pro concreto)³³

Köhler-Baumgartner: 1. *phzt*, ”översvämma” (vatten)³⁴

Holladay: ”ovarsamhet”, ”obetänksam” (= ”överflödande”), text corr³⁵

O: ”... din egen väg, detta [betyder] såsom vatten”.

N: ”översvämmande vattenforsar”.

Targumisterna avslöjar kännedom om en senare vanlig tolkning av *phz*, dessutom klargör de detta ords tillämpbarhet på Ruben — PT genom att införa en liknelse.

— v 5: MT: *mkrtym* (hap leg)

Gesenius-Buhl: ”(troligen) vapen”³⁶. Så även Skb.

Holladay: ”plan”, ”råd”³⁷.

Targumtexterna till denna vers visar, att verkliga ansträngningar gjorts för att finna en adekvat tolkning; targumisterna har tydligen nog lika litet som nutida exegeter känt till ordets exakta innebörd. Targumerna företer följaktligen rätt divergerande tolkningar:

O: ”bosättning” — antingen via *mkrtym*, ung: ”ditt ursprungsland”, Hes 16:3,³⁸ eller har O ”emenderat” till *mgwrwym*?³⁹

PsJ: ”kännetecken” (eg ”det, varigenom man igenkännes”)

N, PsJ⁴⁰: ”(skarpa) vapen” (jfr Skb!)

— v 6: MT: *shor*, (både O och N har läst) *shur*, ”mur”.

— v 22: MT *prt* — PT: ”du har vuxit” (från *prh*)

MT: *ly-yn* — PT: ”(planterad) vid vattenkällor”

MT: *bnwt lyshwr* — PsJ, jfr Fragmt: ”(styresmännens) döttrar på murarna”.

— v 26: MT: *nzyr hyw*

Köhler-Baumgartner: ”Besondrer”, ”Vornehmer”⁴¹

Holladay: ”avskild”, ”helgad åt Gud”, ”näsir”⁴²

Jfr Skb, NEB: ”furste” (jfr Klagov, 4:7)

O: ”avskild från” (eller: ”utmärkt bland”) sina bröder”

PT: ”härskare” (N), ”kung” (PsJ).

Redan targumrecensionerna uppvisar alltså olika tillämpningar av innebörden i *nzyr*.

De två första exemplen ovan gäller tolkningar av ord med okänd eller osäker innebörd, medan det tredje exemplet illustrerar ett fall då

targumisterna valt ett från traditionell tolkning avvikande alternativ av två möjliga i deras (ovokaliserade) bastext. I det fjärde bildar bibeltexten basen för de palestinska targumisternas utvinningar, i det sista för en närmare specifikation.

Det är inte svårt att ytterligare exemplifiera targumtolkningar vilka har paralleller i andra antika översättningar/utläggningar och vilka har beaktats eller utnyttjats också av senare tiders exegeter: här kan hänvisas till v 10 (se nedan). Targumisternas återgivning av *byn hmshptym* (MT), v 14, med *byn thwmy* 'mellan gränserna' (O), resp *byny tryn thwmyy*, 'mellan två gränser' (N; Fragmt och N återger omsorgsfullt den hebr dualisformen!) har räknats som ett möjligt alternativ,⁴³ och i återgivningen av hebr 'ylh, v 21, med "hind", ansluter sig PsJ mer explicit än övriga PT till en i exegetisk tradition väl representerad tolkning (Pesh, Vulg, jfr Skb!) — en annan möjlighet är att läsa "terebint" (så LXX?, och troligen O, jfr NEB!).

II.C. "Kombinerade" tolkningar

G Vermes har funnit att PT till Num 24:3 kombinerar två av fyra möjliga tolkningar av detta *crux interpretum*.⁴⁴ Ett parallellfall uppvisar O och PT till Gen 49:10 — ett annat *crux interpretum*, det bekanta *shylw*.

MT: 'd ky-yb[^]shylw

Föreslagna tolkningar av MT kan hänföras till tre grupper:

1. ortnamn: t ex B Jacob föreslår Sikem.⁴⁵
2. personnamn: t ex J Skinner föreslår David.⁴⁶
3. Textemendationer, av vilka förslaget *shllh* (= *shllw*) här intresserar.⁴⁷

O: "... till dess att Messias kommer, vilken riket tillhör".

N: "... till dess att konungen Messias kommer, vilken riket tillhör".

Targumversionen motsvarar en kombination av 2. och 3. ovan, och härtill kan jämföras tre antika versioner av samma sats:

LXX: "... till dess att det kommer, som tillkommer honom". (*ta apokeimena auto* = targumisternas *ddylyh/ddydyh*).

4Qpatr: "... till dess att den rättfärdiga Messias kommer"⁴⁸.

Pesh: "... till dess att han kommer, vilkens den [spiran?] är".

LXX och 4Qpatr representerar var för sig en tolkning, medan Pesh verkar vara på väg mot en kombination. Targumisterna har å sin sida fullföljt kombinationen (inkl Messias-namnets nämndande) av de två antika traditioner som dyker upp i LXX resp. 4Qpatr.

Dessutom bidrar PsJ med en egen (?) version:

"... till dess att konungen Messias kommer, den yngste av hans söner".

Denna version har förklarats med hänvisning till Gen 38:5 (namnet på Judas yngre son)⁴⁹, och nyligen med hänvisning till Deut 28:57 ("efterbörden [som utgår ur hennes liv] ")⁵⁰.

II.D. Har targumisterna någon helhetssyn på Gen 49?

Studiet av targumisternas exegetiska intresse för Gen 49 kan slutligen inriktas på kapitlet som helhet. Därför ett par påpekanden till svar på den ovan ställda frågan:

1. Kapitlets disposition som tilltal till de tolv stamfäderna bibehålles i targumerna. Inramningen förblir således densamma, den enskilda stammen — namnet — utgör avsnittens avgränsning.

2. Kapitlet är i targumerna tydligt nog inte som helhet uppbyggt kring något övergripande, enhetligt tema, därtill är targumisternas utläggningstendenser och -syften alltför brokiga. Däremot kan ett ofta återkommande drag iakttagas: betoningen av och löftet om *Israels förening och samling*:

— v 1: "Såsom en samlades [*khd' mtknshyn*] de tolv stammarna..." (N, PsJ).

— v 7: "Om Simeon och Levi bor tillsammans *såsom* en finns ingen nation eller konung som kan bestå inför dem" (N, PsJ).

— v 16: "Ur Dans hus skall uppstå en förlossare och en domare. *Såsom* en skall Israels

barns stammars hela församling [*qhl*] hörsamma honom” (Fragmt, jfr, O, PsJ, N).

— v 28: ”Alla dessa är Israels tolv stammar, alla rättfärdiga såsom en” (PsJ).

Detta framhävande av Israels enhet är naturligtvis samtidigt en *appell* till enhet, och åtminstone i detta avseende ligger targumisternas förståelse av Gen 49 i linje med en modern tolkning: E von Nordheim finner nämligen (utan hänvisning till targumerna) i en sam-

manfattande analys av kapitlets traditions historia, att ledmotivet i sammanställningen av de i kapitlet ingående stamspråkssamlingarna var just appellen till enhet: stammarna skulle inte glömma att de var broderstammar med gemensamt ursprung.⁵¹ Targumerna överbringas denna appell till senare tiders Israel.

Avslutningsvis kan konstateras, att targumisterna i den *direkta* konfrontationen med bibeltexten i detta poetiska avsnitt, Gen 49, ådagalägger bemödanden som tillåter att deras texter i flera fall kan betraktas som representerande värdefull antik exegetisk tradition.

Noter

Förkortningar

ATD:	Herntrich, B & Weiser, A (ed), <i>Das Alte Testament Deutsch</i> .
Bibl:	<i>Biblica</i> , Rom.
CBQ:	<i>The Catholic Biblical Quarterly</i> , Washington D.C.
EJ:	<i>Encyclopedia Judaica</i> .
Fragmt:	<i>Fragmenttargum</i> . Ed M Ginsburger, Berlin 1899.
Hebr:	Hebreiska.
HkAT:	Nowack, (ed); <i>Handkommentar zum Alten Testament</i> . In Verbindung mit anderen Fachgelehrten.
HUCA:	<i>Hebrew Union College Annual</i> , Cincinnati.
ICC:	Driver, S R, Plummer, A & Briggs, Ch A (ed), <i>The International Critical Commentary on the Holy Scriptures of the Old and New Testaments</i> .
JBL:	<i>Journal of Biblical Literature</i> , Philadelphia.
JSS:	<i>Journal of Semitic Studies</i> , Manchester.
JTS:	<i>Journal of Theological Studies</i> , Oxford.
LXX	<i>Septuaginta</i> .
N:	<i>Targum Neofiti</i> . Ed A Diez Macho: <i>Neophyti I</i> , Madrid-Barcelona 1968. (Genesis).
NEB:	<i>The New English Bible with Illustrations...</i> Oxford 1974.
O:	<i>Targum Onkelos</i> . Ed A Sperber: <i>The Bible in Aramaic...</i> 1, Leiden 1959.
Pesh:	<i>Peshitta</i> .
PsJ:	<i>Targum Pseudo-Jonathan</i> . Ed M Ginsburger, Berlin 1903. [Jerusalem 1974.]
PT:	Palestinska targum, palestinska targumer.
Skb:	<i>Svenska Kyrkobibeln...</i> Översättningen gillad och stadfäst av Konungen år 1917. Stockholm 1961.
T:	<i>Targum</i> .
Vulg:	<i>Vulgata</i> .

1. Fragmenten blev kända i flera omgångar fr o m 1860-t: se Kahle, P: *The Cairo Geniza*, London 1947, s 2ff; *Die Kairoer Geniza* Berlin 1962, s 4ff.
2. Geniza-fragmenten också sinsemellan.
3. Kahle, P, aa (1947), s 122. Fragment A omfattar Ex 21:1—22:27.
4. Diez Macho, A, *The Recently Discovered Palestinian Targum, Its Antiquity and Relationship with the other Targums*, VT Suppl 7, 1960, ss 225—237.
5. En sammanfattande redogörelse härför ges i Bowker, J, *The Targums and Rabbinic Literature*, Cambridge 1969, ss 17—19; se även le Déaut, R, *Introduction à la Littérature Targumique*, Rom 1966, s 119ff; Komlosh, J: *Hammiqre baor hattargum*, Tel Aviv 1973, ss 54—56.
6. Till de sistnämnda se i synnerhet McNamara, M, *The New Testament and the Palestinian Targum to the Pentateuch*, Rom 1966.
7. Kahle, P: aa (1947) s 129ff, (1962) ss 204—206.
8. Nyligen har M Klein antytt, att den väsentliga skillnaden mellan O och PT kanske består i halaka-differenser i det att O av gammalt förbundits med R Akibas skola, medan nämnde forskare finner, att några fragment till PT från Kairo-genizan i halakiskt avseende orienterar sig i riktning mot R Ishmael, Klein, M, "Nine Fragments of Palestinian Targum to the Pentateuch from the Cairo Geniza" (Additions to MS A), HUCA 50, 1979, ss 149—164; "Conclusion" ss 163—164.
9. Davies, P R, *The Aqedah: A Revised Tradition History*, CBQ 40:4, 1978, s 545.
10. *Studia Post-Biblica* 4, Leiden 1961.
11. En översikt över targumforskningens historia ges i ett inledande avsnitt i McNamara, M, aa, likaså i Kuiper, G J, *The Pseudo-Jonathan Targum and Its Relationship to Targum Onkelos*, Rom 1972, ss 17—34.
12. Se Kuiper, G J: aas 21—28; där hänvisas bl a till följande verk:
Geiger, A: *Urschrift und Uebersetzungen der Bibel*

- in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwicklung des Judentums, Breslau 1857, Frankfurt 1982.
- Bacher, W, "Targum" i EJ 12 (1906), ss 58—61.
- Ginsburger, M, *Das Fragmententargum*, Berlin 1899 (s. XIV).
- Neumark, M, *Lexikalische Untersuchungen zur Sprache der jerusalemischen Pentateuch-Targume*, Geissen 1902.
13. Klein, M, "Converse Translation: A Targumic Technique", *Bibl.* 57, 1975, ss 515—537.
 14. JSS 8, 1963, ss 159—169.
 15. Berliner, A, *Targum Onkelos* (II), Berlin 1884, ss. 224—245, ger dock 17 exx på haggadiska tolkningar i O.
 16. Jfr också Bowker, J: aas 23; "Haggadah in the Targum Onkelos", *JSS* 12, 1967, ss 51—65.
 17. Vermes, G, *Haggadah...* s 161: "the several hundred haggadic interpretations..."
 18. Se le Déaut, R: *Introduction...* s. 93; le Déaut påpekar i *La Nuit Pascale*, ss 48—49, att det är studiet av N som avslöjat PsJ:s karaktör som en av grunden palestinsk targum. Jfr även Bowker, J, *The Targums...* ss 26—27; Kuiper, GJ, aas 99ff (sammanfattning av undersökningens resultat).
 19. JTS 30.2, 1979, ss 502—507.
 20. Jfr f ö till verbet i MT: *r'h* Ex, 16:7; Ex 24:10.
 21. Klein, M: *The Preposition...* s 504f.
 22. Ib s 507.
 23. Ib s 503.
 24. O står nämligen i poetiska avsnitt närmare PT än annars p g a ett större antal utvidgningar.
 25. McNamara, M, *The New Testament and the Palestinian Targum*, s 133.
 26. En god orientering i targumistisk bibelansvändning ger Patte, D, *Early Jewish Hermeneutic in Palestine* (Society of Biblical Literature, Diss. Series 22, Missoula, Mont, 1975) i avsnittet "Targum and Liturgy", ss 49—86. Enligt Patte skapar targumisterna "a synthetic unity" av Skriften, och han konstaterar, ss 64—65, att en traditionell tolkning av en bibeltext kan förstås i relation till andra bibeltexter. jfr s 67: "... we should assume that in most instances the targumic interpretations are the result of an explanation of Scripture by means of Scripture". Även le Déaut, R, *La Nuit Pascale*, s 59, talar om en syntetisk frälsningssyn i targumerna.
 27. von Rad, G: *Das Erste Buch Mose*, Genesis, kap 25:19—50:26, ATD 4, Göttingen 1953, s 370.
 28. Så Gunkel, H, "Genesis übersetzt und erklärt", *HkAT* I. 1, Göttingen 1901, s 336f; Skinner, J, "A Critical and Exegetical Commentary on Genesis", ICC, Edinburgh 1912, s 517.
 29. Gunkel, H: aas 436; Skinner, J: aas 525.
 30. I så fall en infogad glossa i Gen 49, eftersom Gen 1 som text är yngre.
 31. Jacob, B, *Das Erste Buch der Tora, Genesis, übersetzt und erklärt*, Berlin 1934, s 914.
 32. Buhl, F (bearb): *Wilhelm Gesenius' hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig 1899, s 660a.
 33. Gunkel, H: aas 434.
 34. Köhler, L-Baumgartner, W (ed): *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1953, ss 757b—758a.
 35. Holladay, WL, *A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon...* Grand Rapids, Mich., 1974, s 291a.
 36. Buhl, F: aas 445a.
 37. Holladay, WL: aas 195a.
 38. Aberbach, M-Grossfeld, B, *Targum Onkelos on Genesis 49. Translation and analytical Commentary* (The Society of Biblical Literature, Aramaic Studies 1), Missoula, Mont, 1976, s 8.
 39. Bowker, J, *The Targums...*, s 283, not c, förklarar O så.
 40. PsJ ger alltså en dubbel tolkning.
 41. Köhler, L-Baumgartner, W (ed): aas 604b.
 42. Holladay, W: aas 232b; jfr Gunkel, H: aas 439; Skinner, J, aas. 532.
 43. Jacob, B, aas 913.
 44. Vermes, G, *Scripture and Tradition...*, s 156f.
 45. Jacob, B: aas 907.
 46. Skinner, J: aas 524
 47. T ex Gunkel, H: aas 435 ff; andra förslag, se von Rad, G, aas 372.
 48. Äsyftande Qumran-sektens grundare? Se Allegro, JM "Further Messianic References in Qumran Literature", *JBL* 75, 1956, ss 174—176.
 49. Skinner, J: aas 524.
 50. Caquot, A, "La Parole sur Juda dans le Testament lyrique de Jacob (Genèse 49:8—12)". *Semítica* 26, 1976, s 20, n 1. Se även Bowker, J, *The Targums...*, 278, n b, som hänvisar till O:s version av Deut 28:57.
 51. von Nordheim, E, *Die Lehre der Alten, Das Testament als Literaturgattung in Israel und im Alten Vorderem Orient*. Diss, München 1973, s 378. Von Nordheim undersöker Gen 49 som testamentsform, bl a i relation till Test. XII Patr.